

FÂTIHA SÛRESİ'NİN KİRÂAT İHTİLÂFLARI
BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ
EVALUATION OF CHAPTER FATIHA IN TERMS OF THE
DISPUTE RECITATION

YAŞAR AKASLAN

[Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat
İlmi ABD.
Faculty Member, PhD., Ondokuz Mayıs University Faculty of Divinity,
Department of Qur'anic Recitation
yakaslan55@gmail.com]

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 02 Mart/March 2018

Kabul Tarihi / Accepted: 26 Haziran/June 2018

Yayın Tarihi / Published: 27 Haziran/June 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Yıl / Year: 2018 *Sayı – Issue:* 44 *Sayfa / Pages:* 109-141

Atf/Cite as: Akaslan, Yaşar. "Fâtiha Sûresi'nin Kirâat İhtilâfları Bağlamında Değerlendirilmesi -
Evaluation of Chapter Fatiha in terms of the Dispute Recitation". Ondokuz Mayıs Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi- Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity 44
(Haziran-June 2018): 109-141.

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit
edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism
software. <http://dergipark.gov.tr/omui fd>

Copyright © Published by Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Ondokuz Mayıs
University, Faculty of Divinity, Samsun, Turkey. All rights reserved.

Fâtiha Sûresi'nin Kırâat İhtilâfları Bağlamında Değerlendirilmesi

Öz: Fâtiha sûresi, İslâm'ın ana kaynağı olan Kur'ân'ın başlangıç kısmıdır ve Müslümanların en fazla okuduğu âyetlerden müteşekkildir. Bu bağlamda Kur'ân'ın özeti mahiyetindeki sûreyi anlamaya yönelik oldukça geniş bir literatür dahi teşekkül etmiştir. İslâmî kaynaklara bakıldığında Kur'ân tefsir edilirken ve ondan hükümler çıkarılırken birçok ilimden istifade edildiği açıkça görülecektir. Bu ilimlerden biri de kırâat ilmidir. Daha ilk asırlarda temeli atılan kırâat ilmi, her dönemde Kur'ân çalışmalarında önemli yer tutmuştur. Kırâat ilmi, özellikle müfessirler için gerekli görülen ilimlerin başında gelir. Dolayısıyla tefsir müellifleri, eserlerini kaleme alırken bu ilmi göz önünde bulundurmışlardır. Bu makalede Fâtiha sûresi, Kur'ân'ı anlama ve yorumlama faaliyetlerinden biri olan kırâat ilmi açısından incelenecektir. Bu çerçevede, sûre önce genel hatlarıyla tanıtılacak ve içerisindeki ihtilâflı lafızlar, sahih kabul edilen ve kabul edilmeyen kırâatler yönünden tahlil edilecektir.

Anahtar Sözcükler: Fâtiha, Kırâat, Sahih, Şâz, Telaffuz.

Evaluation of Chapter Fatiha in Terms of Dispute Recitation

Abstract: Chapter Fatiha is the beginning of the Qur'an which is the main source of Islam, and consists of the chapter most read by Muslims. In this context literature has formed to understand this chapter which rank as summery of Qur'an. When we look at Islamic sources, it is obvious that the interpreted of Qur'an and taken judgement from Qur'an, many subject are used. One of these subject is recitation. Science of recitation take important role for in Qur'anic studies from the first centuries. Science of recitation is one of the subject which is necessary science for interpreters. Therefore, interpreters have taken their works in considered this knowledge. In this study we will examine chapter Fatiha in terms of understanding and interpret of the Qur'an. In this context, first of all chapter will be introduced and to be analyzed disputed words in chapter in terms of recitation.

Keywords: Fatiha, Recitation, Authentic, Shadhhdh, Pronunciation.

Giriş

Kur'ân'ın ön sözü niteliğindeki Fâtiha sûresi, başta namazda ve çeşitli vesilelerle yapılan dualarda olmak üzere en çok okunan sûredir. Nitekim Hz. Peygamber'den (sav) nakledilen "Fâtihatü'l-kitâb okunmadıkça hiç bir namaz sahih olmaz."¹ ve "Kim kıldığı namazda Fâtiha okumazsa onun namazı eksiktir, eksiktir, eksiktir."² rivâyetleri gereği Fâtiha'sız namaz olmaz. Ayrıca pek çok vesileyle okunmasına dair nakiller, bu durumu besleyen etkenler arasındadır.³ Özellikle وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ³ Özellikle "Andolsun ki, biz sana tekrarlanan yedi âyeti ve yüce Kur'ân'ı verdik."⁴ âyetinde, söz konusu sûrenin Kur'ân'dan bağımsız olarak zikredilmesi, Fâtiha üzerinde özellikle durulmasını sağlamıştır. Bu münâsebetle Fâtiha sûresi, birçok boyutunun ve kapsamlı oluşunun neticesinde, en fazla adı ve sıfatı olan sûre niteliğindedir. Dolayısıyla Fâtiha'ya verilen her isim ve sıfat, sûrenin farklı özelliklerine dikkatleri çeker. Bu cümleden olarak, kaleme aldığı tefsirinde Fâtiha sûresine bir cilt tahsis eden Fahreddîn Râzî (ö. 606/1209) konuyla ilgili şunları söyler: "Bir zamanlar bu şerefli sûreden on bin faydalı husus ve önemli mesele çıkarılabilir demiştim. Fakat bazı kıskanç, câhil, hadsiz ve inatçı kimseler bunu imkânsız gördüler. Sûreden pek çok meselenin çıkarılabilmesinin imkan dâhilinde ve kolay olduğuna dikkat çeksin diye bu mukaddimeyi yaptım."⁵ Birçok

¹ Muhammed b. İsa Tirmizî, *Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, ty.), 2: 26.

² Ebu'l-Hüseyn Haccac b. Müslim, *el-Câmi'u's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-t-türâsi'l-'Arabî, ty.) 1: 296; Tirmizî, *Sünen*, 2: 121; Ebû Abdirrahman Nesâî, *Sünenü'l-kübrâ*, thk. Abdülğaffâr Süleyman Benârî-Seyyid Kûsrevî Hasan (Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1991), 5: 11.

³ Fâtiha sûresinin namazda okunmasının gerekliliği hususunda mezheplerin bakış açlarına dair geniş bilgi için bk. Yaşar Kurt, "Fatiha Sûresi ve Kıraati", *Ekev Akademi Dergisi*, 9/24, (2005): 155-174.

⁴ el-Hicr 15/87.

⁵ Fahreddîn Muhammed b. Ömer Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1981), 1: 8.

âlim, Râzî gibi Fâtiha sûresini önemsemelerinden olsa gerek, bu sûreyi inceleyen müstakil eserler telif etmişlerdir.⁶

Sûrenin ilk kısmı kulun Allah'a (cc) olan hamdini; ikinci kısmı ise Allah'tan (cc) taleplerini dile getirir. Ayrıca bahsi geçen sûre, değişik vesilelerle düzenlenen cemiyet ve merasim gibi zeminlerde, her türlü hayırlı işlerin başında ya da sonunda dua maksadıyla okunmuş ve zamanla Fâtiha sûresinin okunması eylemi Müslümanların köklü teâmüllerinden biri olmuştur.

1. Fâtiha Sûresine Genel Bir Bakış

Fâtihatü'l-kitâb, hamd, ümmü'l-Kur'ân, es-seb'u'l-mesânî, vâfiye, kâfiye, şifâ/şâfiye, salât, esâsü'l-Kur'ân, suâl, şükür, dua ve kenz gibi isimlerle⁷ de maruf sûre, yedi âyetten müteşekkil olup tam bir şekilde (bir bütün halinde) indirilen sûrelerin ilkidir. Bunun yanında Fâtiha sûresi, Mekki ve Medeni sûreler kategorisinde değerlendirilip⁸ sûrenin hem Mekke'de hem de Medine'de olmak üzere iki kez indirildiğini söyleyenler de vardır.⁹ *Mesânî* isminin de bu özelliğinden kaynaklandığı rivayet edilir.¹⁰

112

OMÜİFD

⁶ Fâtiha sûresini müstakil olarak inceleyen bazı çalışmalar için bk. Hacı Halife Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, tsh. Şerefettin Yaltkaya (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1941), 1: 454-456; Şemseddin Muhammed Molla Fenârî, *Fâtiha Tefsiri: 'Aynü'l A'yân*, İhtisar ve tercüme: Ali Akpınar (Ankara: Nasihat Yayınları, 2013), 24-27. Ayrıca bk. Ziya Demir, "İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fâtiha Tefsirleri" (Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1987).

⁷ Fâtiha sûresinin isimlerine ilişkin olarak bk. Bedruddin Muhammed b. Abdillâh Zerküşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Mektebetü dâru't-türâs, 1957), 1: 269-270; Celâleddin Abdurrahman Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şuayb Arnaut (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2008), 119-122. Ayrıca bk. Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 1: 179-183; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2006), 1: 172-175; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Azim Yayıncılık, 1992), 1: 27-29.

⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 1: 184; Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 177.

⁹ Ebu'l-Kâsım Muhammed Cârullah Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyûmi'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 2009), 25; Suyûtî, *el-İtkân*, 84.

¹⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, I, 184.

Hicr sûresinin 87. âyetinin tefsiri bağlamında, Hz. Peygamber'in (sav) Fâtiha'yı *seb'u'l-mesânî* olarak tavsif etmesinden¹¹ hareketle sûre, ittifakla yedi âyetten müteşekkildir.¹² Ancak sûrenin ilk âyetinin besmele olup olmadığı hususunda fikir birliği yoktur. Buna göre besmelenin Fâtiha'nın ilk âyeti olduğunu kabul edenler, صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ وَلَا الضَّالِّينَ bölümünün sûrenin son âyeti olduğunu dile getirirler. Besmelenin Fâtiha'nın başında bir âyet olmadığı görüşündekiler ise sûrenin ilk âyetinin الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ; son âyetinin وَلَا الضَّالِّينَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ kısmının olduğunu ifade ederler.¹³

Medine, Basra ve Şam kurrâsı ile fukahâsına göre besmele, Fâtiha'nın bir âyeti olmadığı gibi diğer sûrelerin başında da bir âyet değildir. Bu kanaatte olanlar, besmelenin bereketinden istifade etmek ve sûreleri birbirinden ayırmak üzere sûre başlarında yazıldığını iddia ederler. Bu görüş, başta Ebû Hanife (ö. 150/767) olmak üzere birçok fakîhin de ortak kanaatidir. Bu münasebetle Hanefî mezhebinde, namaz kılarken Fâtiha'nın başında besmele sesli bir şekilde okunmaz. Mekke ve Kûfe kurrâsı ve fukahâsına göre ise besmele, Fâtiha'nın bir âyeti olduğu gibi diğer sûrelerin başında da bir âyettir. Bu görüş aynı zamanda İmam Şâfiî (ö. 204/820) gibi birçok âlimin görüşüdür. Dolayısıyla Şâfiîler namazda Fâtiha'nın başında yer alan besmeleyi sesli olarak telaffuz ederler.¹⁴ Malikîler,

¹¹ Ebû Saîd b. Muallâ'nın şöyle dediği nakledilmiştir: Mescitte namaz kılıyordum. Bu sırada Rasûlullah (sav) beni çağırdı. Ancak ona cevap vermedim. -Hz. Peygamber (sav) namazı bitirince- Ey Allah'ın Rasûlü! Namaz kılıyordum dedim. O da bana: "Allah (cc), Ey iman edenler! Sizi hayat verecek şeylere çağırdığı zaman Allah'a (cc) ve Rasûlüne icabet edin!" (el-Enfâl 8/24) buyurmadı mı?" dedi. Ardından, "Mescitten çıkmadan önce sana Kur'an'daki en yüce sûreyi öğreteyim mi?" dedi ve elimi tuttu. Hz. Peygamber (sav) mescitten çıkmak üzereyken bunu kendisine hatırlattım. Bunun üzerine o da şöyle buyurdu: Hamd âlemlerin Rabbi Allah'a (cc) mahsustur. O (Fatiha suresi), seb'u'l-mesânî ve bana verilmiş olan yüce Kur'an'dır." Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002), 1279. Seb'u'l-mesânî ile ilgili farklı rivâyetler ve değerlendirmeleri için bk. Mustafa Öztürk, "Kur'an'da "Seb'i Mesânî" Kavramı", *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Reisiği Yıllığı]*, 38/1 (2002): 103-127.

¹² Kurtubî, *el-Câmi'*, I, 176; Suyûtî, *el-İtkân*, 148.

¹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 25.

¹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 25; Suyûtî, *el-İtkân*, 169-170; Ahmed Muhammed Bennâ Dimyâtî, *İthâfu fudalâi'l-beşer bi'l-kirâati'l-erba'ate 'aşer*, thk. Şa'bân Muhammed İsmail (Beyrut:

Fâtiha sûresinin besmelesini gizli ve açık okunan namazlarda okumazlar. Onlara göre “Nâfile namazlarda kişi bu hususta serbesttir.”¹⁵ görüşüne sahipken Hanbelîler’de ise yaygın kanaate göre besmelenin Fâtiha sûresinin bir cüzü olmadığı görüşü hakimdir. Ancak besmelenin, sûrenin bir âyeti olduğunu kabul edenler de vardır.¹⁶

Bu anlayışlar çerçevesinde بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ âyeti¹⁷ hususunda serdedilen üç görüşü şu şekilde özetleyebiliriz:

- a. Gerek Fâtiha gerekse diğer sûrelerin başında müstakil bir âyet değildir.
- b. Fâtiha’nın dışındaki sûrelerin başında müstakil bir âyet değildir.
- c. Tevbe/Berâe dışındaki sûrelerin başında müstakil bir âyettir.¹⁸

2. Kırâatlerin Değeri

114
OMÜİFD

Kur’ân’ın “yedi harf” üzere nâzil olmasına, ilgili sahâbeden gelen birtakım rivâyetler, Kur’ân’ın bazı kelimelerinin ve harflerinin edâsında farklılık olduğunu göstermektedir. Özellikle Hz. Osman’ın (ö. 35/656) mushafı istinsâh faaliyetine zemin hazırlayan dönemde, farklı coğrafyalarda Kur’ân’ı öğrendiği şekilde öğreten sahâbenin okuyuş keyfiyetleri değişiklik arz etmiştir. Bu hususta onun, mushafı istinsâh teşebbüsüyle Kur’ân’la ilgili karışıklıklar büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır.

Âlemü’l-kütüb, 1987), 1: 357-359. Her iki görüşün delilleri için ayrıca bk. Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 25.

¹⁵ Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh İbnü’l-Arabî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye ts.), 1: 6; İbn Abdilberr Nemerî, *el-Kâfi* (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1417), 40; Yaşar Kurt, “Fâtiha Sûresi ve Tecvidi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 6/3 (2006): 83.

¹⁶ Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Muharrar fi’l-fıkh* (Riyad: Mektebetü’l-me’ârif, 1404), 1: 53; Ebu’l-Hasan Ali b. Süleyman Merdâvî, *el-İnsâf* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, ty.), 2: 48; Kurt, “Fâtiha Sûresi ve Tecvidi”, 84.

¹⁷ Besmele, Neml sûresinin 30. âyetinin bir parçasıdır. Dolayısıyla burada, besmelenin müstakil bir âyet olduğu hususunda herhangi bir ihtilaf yoktur.

¹⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, 168-170; Dimyâtî, *İthâf*, 1: 359. Kâsım er-Ressî (ö. 246/860) Kur’ân’ın ilk nâzil olan âyetinin besmele olduğu görüşünü savunur. Bk: Abdullah Emin Çimen, “Kâsım er-Ressî ve Tefsir Metodu”, *Ekev Akademi Dergisi*, 12/34 (2008): 171.

Müslümanlar, İslâm'ın ana kaynağı olan Kur'ân lafızlarının bazıları-
nın farklı şekillerde telaffuz edilmesi meselesini oldukça önemsemişler-
dir. Bunun sonucunda, konuyla ilgili çok kapsamlı bir kırâat literatürü
oluşturmuştur. Bu bakımdan kırâat ilmi, sahip olduğu birikimle çok önemli
bir misyon icra etmektedir. "Allah'ın (cc) kitâbını nakledenlerin,
Kur'ân'ın hazif-isbât, tahrîk-teskîn, fasıl-vasıl ve bunların dışında, ancak
semâ' yoluyla sabit olabilecek telaffuz şekillerini -örneğin ibdâl vs. vecih-
lerindeki ittifak ve ihtilaf noktalarını bize öğreten ilimdir."¹⁹ şeklinde
yapılan tanım bize meselenin önemini vurgular niteliktedir.

Kaynaklarda kırâat çeşitleri olarak bazı tasniflere yer verilir.²⁰ Biz
burada, tahlil edeceğimiz sûrede yer alan kırâatlere bir altyapı olması
bakımından kırâatleri sahih ve gayr-ı sahih olmak üzere iki başlıkta de-
ğerlendireceğiz.

2.1. Sahih Kırâatler

Kur'ân olarak kabul edilme vasıflarını taşıyan kırâatler, namazda ve na-
maz dışında Kur'ân olarak tilâvet edilir. Bu kırâatlerin vahye dayanması
ve sihhatiyle ilgili herhangi bir tereddüt söz konusu değildir. Kırâatin,
Kur'ân olarak kabul edilebilmesi için taşıdığı şartlara *sıhhat kriterleri* de-
nir. Buna göre sahih kırâat şartlarını üç maddede şu şekilde özetleyebili-
riz:

- a. Senedin güvenilir râviler tarafından, arada kopukluk olmaksızın
Hz. Peygamber'e (sav) ulaşması.
- b. Bir vecihle de olsa Arap dili ve gramerine uygun olması.
- c. Takdîren ya da ihtimâlen Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushaf-
lardan birinin hattıyla (resmu'l-mushaf) örtüşmesi.²¹

¹⁹ Dimyâtî, *İthâf*, 1: 67.

²⁰ Örneğin bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 166-167.

²¹ Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Kaysî, *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâât*, thk. Abdülfettâh
İsmail Şelebî (Kahire: Dâru Nehdati Mısır, ty), 51; Muhamed b. Muhammed İbnü'l-

Yukarıdaki kriterleri taşıyanlar, sahih kırâat kategorisinde kabul edilir ve çoğu âlime göre inkâr edilmesi küfrü gerektirir.²² Kırâat-ı seb'a ve kırâat-ı aşere bu çerçevede değerlendirilmiştir. Kaynaklarda yedili (seb'a) tasnif için Nâfi' (ö. 169/785), İbn Kesîr (ö. 120/738), Ebû 'Amr (ö. 154/771), İbn 'Âmir, (ö. 118/736), Âsım (ö. 127/745), Hamza (ö. 156/773) ve Kisâî (ö. 189/805) gibi imamlara yer verilmiş,²³ ilk defa İbn Mihrân Nîsâbûrî (ö. 381/992) tarafından bunlara Ebû Ca'fer (ö. 132/749), Ya'kûb (ö. 205/821) ve Halefû'l-'Âşir (ö. 229/844) kırâatleri olmak üzere üç kırâatin ilave edilmesiyle onlu (aşere) tasnif geleneği şekillenmiştir.²⁴

2.2. Sahih Olmayan Kırâatler

Yukarıda zikredilen üç sıhhat kriterinden herhangi birini taşımayan kırâatlerdir. Buna göre bir okuyuşun, söz konusu şartlarından birini taşıması, onun sahih kırâat olarak kabulüne engel teşkil eder. Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) konuya ilişkin şunları söyler: "Rivâyeti sahih ve Arap diline muvafık olmasına rağmen mushafın hattına uymayan kırâatler Kur'ân olarak okunamazlar. Zira bu hususta icmâ' yoktur..."²⁵

3. Sûredeki Sahih Kırâat İhtilafları

Sûredeki mevcut sahih kırâat ihtilafının ilki²⁶ *مَلِكٍ يَوْمَ الدِّينِ* âyetindeki *مَلِكٍ* lafzı üzerindedir. Bu kelimeyi, kırâat-ı aşere imamlarından Nâfi', İbn Kesîr, Ebû 'Amr, İbn 'Âmir, Hamza ve Ebû Ca'fer elifsiz olarak *مَلِك* şeklinde; Âsım, Kisâî, Ya'kûb ve Halefû'l-'Âşir ise elif ile *مَلِكٍ* olarak okurlar.²⁷

Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed Dabbâ' (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ty.), 1: 9.

²² Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 51; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 9; Suyûtî, *el-İtkân*, 163.

²³ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 87.

²⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 44-45.

²⁵ Konuya ilişkin detaylı bilgi için bk. Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 51-52. Kırâatlerin tasnifi için ayrıca bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 166-167.

²⁶ Biz burada, üzerinde kırâat ihtilafı olan âyetleri ele aldık. Cumhûrun okuyuşları malum olduğundan üzerinde ittifak olan âyetlere değinmedik.

²⁷ Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Kaysî, *el-Keşf 'an vucûhi'l-kırâati's-seb' ve 'ilelihâ ve hucecihâ*, thk. Muhyiddîn Ramazan (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1987), 1: 25; Ebû 'Amr

Söz konusu lafzı elif ile birlikte ملك şeklinde kırâat edenlere göre kelime, مَلِكٌ (milk) mastarından ism-i fâil formundadır. Mana olarak *mâlik* kelimesi, “sahip olduğu mülkünde istediği gibi tasarruf yetkisini kullanabilen” anlamına gelir. Elif olmaksızın ملك şeklindeki kırâate göre ise kelime مُلْكٌ (mülk) mastarından sıfat-ı müşebbehe formundadır. *Melik* kelimesi ise “hükümdar, her açıdan insanlar üzerinde otorite ve tasarruf sahibi” gibi manalara gelir.²⁸

Muhteva açısından her iki kırâatin manası hususunda ufak-tefek farklılıklar söz konusudur. Her iki kırâat de Hz. Peygamber (sav), Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) ve Hz. Ömer'den (ö. 23/644) nakledilmiştir.²⁹ Ancak kaynaklarda, hangisinin daha kapsamlı ve belîğ olduğuna dair farklı değerlendirmelere yer verilmiştir.³⁰ Bir görüşe göre ملك, daha genel bir manayı ihtiva eder ve daha belîğdir. Zira her melik, mâlik iken her mâlik, melik değildir.³¹ Ayrıca mâlik, mutlak yönetici diyebileceğimiz melikin emri dışında tasarrufta bulunamaz.³² Bu bağlamda, insanlar mal ve servet gibi birçok şeye sahip olması itibariyle mâliktir. Bu sahiplik, söz konusu şeylerin ona âdiyetini gösterir. Ancak insanlar pek çok hak ve yetkiye sahip melik (hükümdar) değildir. Bu bakımdan melik, makam itibariyle en üstte bulunan ve idaresindekilere bir şeyi emretme ve yasaklama hususunda tam yetkili kimseye denir.³³

Osman b. Saîd Dâni, *et-Teysîr fi'l-kırâati's-seb'*, tsh. Otto Pretzl (Beyrut: Müessesetü'r-reyyân, 2009), 18; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 271; Dimyâtî, *İthâf*, 1: 363.

²⁸ Lafzın lügat anlamları için bk. Abdurrahman Halîl b. Ahmed Ferâhidî, “mlk”, *Kitâbu'l-ayn*, thk. Abdulhamid Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-kütübil-ilmiyye, 2003), 4: 165-166; Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fârîs b. Zekeriyâ, “mlk”, *Mu'cemu mekâyîsi'l-luğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1979), 5: 351-352; Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Mufaddal Râğîb İsfehânî, “mlk”, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Kîlânî (Beyrut: Dâru'l-marife, 1961), 472-473; Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, “mlk”, *Lisânü'l-'Arab*, (Beyrut: Dâru sâdir, ty.), 10: 491-497. Tefsir ile ilgili boyutu için ayrıca bk. Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 28; Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1: 99.

²⁹ Celâleddîn Abdurrahman Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr fi't-tefsîri'l-me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin Türkî (Kahire: 2003), 1: 69.

³⁰ Melik-Mâlik ayırımına ilişkin değerlendirmeler için bk. Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 1: 241-246.

³¹ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 29; Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 216.

³² Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 216.

³³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1: 99-100.

Melik kelimesinin mâlikten üstün olduğunu söyleyenler görüşlerini Nâs 2,³⁴ Mü'minûn 116,³⁵ Ğâfir 16,³⁶ Haşr 23 ve Cum'a 1³⁷ âyetleriyle delillendirirler.³⁸ Buna göre melik, mâlikten üstün olmasaydı Allah (cc) âyette bu lafza yer vermezdi. Öte yandan melik daha kısa olması (bir harf eksik olması) itibariyle de bazı kurrâ tarafından diğer kıraatten evlâ kabul edilmiştir.³⁹

Diğer görüşe göre ise mâlikiyet, mutlak tasarrufun sebebidir. Mâlikin tasarrufu daha ileri derecede ve büyüktür. Bu açıdan mâlik, melikten daha kapsamlı, belagat açısından daha üstün ve evlâdır.⁴⁰ Bu açıdan da eşyanın mâliki, insanların meliki olur. Onlar da görüşlerini Âl-i İmrân 26. âyetiyle delillendirirler.⁴¹ Diğer taraftan bu kırâati tercih edenler, mâlik lafzının mülkü ihtiva etmesinden ötürü mülkü memlûk kıldığını, yani mâlikin sahip olduğu şey kıldığını ifade ederler. Nitekim قُلِ اللَّهُمَّ مَلِكُ الْمَلِكِ ⁴² âyeti bu duruma işaret etmektedir. Buna göre mülkün gerçek sahibi Allah'tır (cc) ve bu hususta mutlak tasarruf da O'nundur.

118

OMÜİFD

Öte yandan Kurtubî (ö. 671/1273), Ebû Bekir Serrâc'tan nakille مَلِكِ kırâatini tercih eden birinin gerekçesini aktarır. Buna göre, söz konusu âyetin peşinden gelen رَبِّ الْعَالَمِينَ ifadesiyle Allah (cc) zaten kendisini her şeyin mutlak mâliki olmakla nitelendirmiştir. Dolayısıyla tekrar olacağı için مَلِكِ şeklindeki kırâatin faydası yoktur. Bu gerekçeye Ebû Ali, itiraz eder ve مَلِكِ kırâatinin sağlamlığını göstermeye çalışır. Buna göre böyle bir izah, delil olarak sunulamaz. Zira Kur'an'da bu şekilde birtakım hükümler bulunur. İlgili konuda önce, genel husus zikredilir, sonra özel konuya

³⁴ مَلِكِ النَّاسِ

³⁵ قَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكِ الْحَقُّ

³⁶ لِمَنْ الْمَلِكِ الْيَوْمَ

³⁷ الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ

³⁸ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 26; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 1: 242.

³⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 1: 242.

⁴⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 1: 241; Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 216.

⁴¹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 27.

⁴² "De ki: Mülkün gerçek sahibi olan Allah'ım!..." Âl-i İmrân 3/26.

yer verilir. Nitekim هُوَ اللهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ⁴³ âyeti bu duruma örnek teşkil eder. Âyetin yorumu bağlamında şunları söyleyebiliriz. Yaratıcı, âyetteki yoktan var etme, her yarattığına sûret ve şekil verme sıfatını da haizdir. Allah'ın (cc) sûret verme vasfından ayrıca bahsedilmesi, bir sanata ve hikmetin varlığına dikkat çekmek içindir. Nitekim Bakara sûresinde müminlerden bahsedilirken, "Onlar gayba inanırlar."⁴⁴ ifadesinden sonra "...Âhirete de kesinlikle inanırlar."⁴⁵ âyeti yer almaktadır. Halbuki gayb, hem âhireti hem onun dışındaki diğer bilinmeyenleri de ihtiva eder. Burada âhiretin özellikle konu edilmesi, azameti ve ona imanın farz olduğuna dikkat çekmeye; onu inkâr edenlerin de görüşlerini reddetmeye matuftur.⁴⁶

Bu görüşler etrafında مَلِكْ kırâatine göre mana, "(Allah) din gününün sahibidir." şeklinde; مَلِكْ kırâatine göre ise "(Allah) din gününün hükümdarındır." şeklindedir. Kurtubî'nin naklettiğine göre meliklik, Allah'ın (cc) zâtî sıfatı; mâliklik ise fiilî sıfatı olarak kabul edilmiştir.⁴⁷ Elmalılı (ö. 1942), مَلِكْ vechini ferdî mülkiyet; مَلِكْ vechini ise sosyal mülkiyet açısından değerlendirirken,⁴⁸ Ebû Şâme (ö. 665/1268) insanların bu iki kırâatten birini tercih etme hususunda aşırıya gittiklerini söyler. Böyle bir tutum yanlıştır. Her iki vecih de sahih; her iki sıfat da Allah'ın (cc) sıfatıdır. Bunlardan birini diğerine tercih edip terk etmek caiz değildir.⁴⁹

Sûredeki ilk usûl ihtilâfı, vasıl halinde الرَّجِيمِ مَلِكْ lafızları üzerindedir. Kırâat imamlarından Ebû 'Amr ve Ya'kûb vasıl durumunda الرَّجِيمِ مَلِكْ ifadesindeki م (mîm) harflerini idğâm-ı kebîr ile telaffuz ederler.⁵⁰ Buna göre الرَّجِيمِ lafzındaki م (mîm), ardından gelen kelimenin ilk harfi olan م (mîm)

⁴³ "O öyle Allah'tır (cc) ki yaratandır, yoktan var edendir ve her bir yarattığına sûret/şekil verendir." (el-Haşr 59/24).

⁴⁴ el-Bakara 2/3.

⁴⁵ el-Bakara 2/4.

⁴⁶ Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 216.

⁴⁷ Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 216.

⁴⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: 101.

⁴⁹ Ebu'l-Kâsım Abdurrahman Ebû Şâme Makdisî, *İbrâzû'l-me'ânî min Hırzi'l-emânî fi'l-kırâati's-seb'a*, thk. İbrâhim Atve İvaz (Kahire: Dâru'l-kütüb-ilmiyye, 1981), 70.

⁵⁰ Dimyâtî, *İthâf*, 1: 363.

harfine idğâm edilir. İdğâmın uygulaması esnasında Ebû 'Amr, lafzı مَلِكْ kırâatiyle اَلرَّحِيمُكَ; Ya'kûb da مَلِكْ vechiyle اَلرَّحِيمُكَ şeklinde okurlar.

Kırâat ilminde bu telaffuz şekline *idğâm-ı kebîr* denir. Müdğâmın harekeli olduğu idğâm türüdür.⁵¹ İdğâmın bu çeşidi daha çok Ebû 'Amr kırâatinde⁵² yaygın olarak kullanılmasından dolayı idğâm-ı kebîr, *idğâm-ı Ebî 'Amr* olarak da bilinir.⁵³

İdğâm uygulaması daha ziyade Temîm; Doğu Arabistan'daki Esed, Tay, Bekîr b. Vâil, Abdülkays ve Tağlîb kabilelerine aittir. Bu kabilelerin çoğu bedevî çevrelerden oluşmaktadır. Bedevîlerde genelde kelimeleri telaffuzda kolaya meyletme, sûrat ve kelimeleri birbirine meczetme gibi bir harfi telaffuzda tecvîd ve tahkîke tam riâyet etmeden okuma diyebileceğimiz eğilimler görülmektedir. Hicaz ve civarındaki Kureyş, Ensar, Sakîf, Hevâzin, Sa'd ve Kinâne gibi kabilelerin lehçelerinde ise edâda ve harfleri telaffuzda tecvîde daha çok riâyet edilmiş, harfleri izhar ile seslendirme yoluna gidilmiştir.⁵⁴

İbn Kesîr'in râvîsi Kunbül (ö. 291/903) ve Ya'kûb'un râvîsi Ruveys (ö. 238/852) صِرَاطَ الْمُسْتَقِيمِ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ âyetlerinde yer alan ve birincisi marife, ikincisi nekre olarak gelen صِرَاطَ lafızlarını hâlis bir س (sîn) ile sırasıyla السِّرَاطَ ve سِرَاطَ şeklinde telaffuz ederler.⁵⁵

⁵¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 274. Kaynaklarda idğâmın bu türünün bu isimle anılmasıyla ilgili olarak, dilde ve tilavette oldukça fazla görülmesi, uygulanma esnasında zorluk yaşanması, idğâm gerçekleşmeden önce ilk harfin sâkin kılınması işlemi gibi sebepler zikredilir. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 274-275; Suyûtî, *el-İtkân*, 199; İbrahim Saîd Devserî, *Muhtasarü'l-ibârât li mu'cemi mustalahâtî'l-kırâât* (Riyad: Dâru'l-hadâre, 2008), 19.

⁵² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 275; Dimyâtî, *İthâf*, 1: 110.

⁵³ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 134; Suyûtî, *el-İtkân*, 199.

⁵⁴ Muhammed Sâlim Muhaysin, *el-Kırâât ve eseruhâ fi ulûmi'l-'Arabiyye*, (Kahire: Mektebetü'l-külliyâti'l-Ezheriyye, 1984), 94; Muhammed Hassân Tayyân, *el-Kırââtü'l-Kur'âniyye ve alâkatühâ bi'l-esvâti ve'l-lehecât* (Dimaşk: Mecelletü'l-mecm'ai'l-lügati'l-'Arabiyye bi Dimaşk, 1992), 292-293; Mustafa Altundağ, "Sahih Kırâatlerin Arap Lehçeleriyle İlişkisi Üzerine", *MÜİFD*, 20 (2001): 41.

⁵⁵ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 34; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 271; Dimyâtî, *İthâf*, 1: 365.

Lügatte, “cadde, ana yol, büyük işlek yol”⁵⁶ anlamlarına gelen صِرَاطٌ kelimesinin aslı سِرَاطٌ şeklindedir. Kelimenin sonunda ط (tâ) harfi bulunduğundan, başındaki س (sîn) harfi ص (sâd) harfine dönüştürülerek oluşturulmuştur.⁵⁷ Başka bir izaha göre ر (râ) harfinin tefhîm⁵⁸ ile telaffuzu ve ط (tâ) harfinde bulunan itbâk⁵⁹ sıfatı dolayısıyla س (sîn), ص (sâd) harfine dönüştürülmüştür. Böylece lafız daha akıcı ve fasih olmuştur. Bu söyleyiş, Kureyş lehçesinde de bu istikamettir.⁶⁰ Öte yandan safir⁶¹ sıfatına sahip ص (sâd), ز (zây) ve س (sîn) harfleri birbirlerinin yerini tutabilirler.⁶²

Yukarıdaki صِرَاطٌ ve الصِّرَاطُ kelimelerini, kırâat imamlarının çoğu Kureyş lehçesine ait şekliyle ve mushaf hattıyla doğrudan örtüşen hâlis ص (sâd) ile okumuşlardır. Hamza'nın râvîsi Halef (ö. 220/835) ise bu kelimeyi her geçtiği yerde; diğer râvîsi Hallâd (ö. 220/835)⁶³ da buradaki الصِّرَاطُ

⁵⁶ İbn Manzûr, “srt”, *Lisânü'l-'Arab*, 7: 313. Ayrıca bk. Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 29; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-veciz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüssafî Muhammed (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2001), 1: 74; Muhammed b. Yûsuf b. Ebî Hayyân, *el-Bahrul-muhît*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd v.dğr. (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1993), 1: 143.

⁵⁷ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 29. Telaffuzun farklı tevcihi için bk. Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 34.

⁵⁸ Tecvid istilahında “harfi kalın okumak” şeklinde tanımlanır. Detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 215-216; Saçaklızâde Mehmed b. Ebû Bekr Mar'aşî, *Cühdü'l-mukill mine't-tecvîd*, dirâse ve thk. Sâlim Gaddûrî Hamed (Amman: Dâru Ammâr, 2008), 153-154.

⁵⁹ Tecvid istilahında “dil kökünün ve ortasının üst damağa yükselmesiyle birlikte damağın dil ortası üzerine uyum sağlaması” demektir. Bu sîfata sahip harfler ص (sâd), ض (dâd), ط (tâ) ve ظ (zâ) olmak üzere dört tane olup hurûf-u mutbaka diye isimlendirilir. Bk. Muhamed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd fi ilmi't-tecvîd*, thk. Ğânim Gaddûrî Hamed (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2001), 100; Saçaklızâde, *Cühdü'l-mukill*, 152; Nihat, Temel, *Kırâat ve Tecvîd İstilahları* (İstanbul: İFAV, 2009), 81.

⁶⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, I, 122.

⁶¹ Tecvid istilahında ise “bazı harfleri telaffuz ederken kuş ya da ıslık sesine benzer kuvvetli ve keskin bir sesin çıkması” olarak tanımlanır. Söz konusu harfler ز (zây), س (sîn) ve ص (sâd) olmak üzere üç tanedir. Bu harfler, dil ucuyla ön alt dişlerin arasından çıkarken kuş ya da ıslık sesini andıran bir şekil aldığından dolayı *hurûf-u safir* olarak isimlendirilir. İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, 100-101; Saçaklızâde, *Cühdü'l-mukill*, 156; Temel, *Kırâat ve Tecvîd İstilahları*, 116-117.

⁶² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 49.

⁶³ Hallâd'ın bu kelime için dört vechi söz konusudur. 1. Fâtiha sûresindeki iki kelimenin birincisini işmâm ile; 2. Fâtiha sûresindeki bu kelimelerin her ikisini de işmâm ile; 3. Kur'ân'daki bu kelimelerin hepsini - harf-i ta'rifliyse - işmâm ile; 4. Kur'ân'daki bu ke-

kelimesinde, ص (sâd) mahrecinden ز (zây) sesini andıracak şekilde okumuştur.⁶⁴ *İşmâm* diye bilinen bu telaffuz uygulaması, bir harfin başka bir harfle karıştırılması (sâd-ı müşemme)⁶⁵ şeklinde tanımlanır. *İşmâm* vecdinin telaffuzu, pratik gerektiren bir uygulama olması hasebiyle erbâbından öğrenilmesi gerekir. Hamza, Kisâî, Ruveys ve Halefü'l-Âşir *أَصْدُقُ* kelimesinde olduğu gibi sonrasında د (dâl) bulunan her sâkin ص (sâd) harfini -aynı kelimedede olmak şartıyla- işmâm vechiyle telaffuz etmiştir.⁶⁶ Bu tür işmâmın, Kays ve 'Ukayl lehçelerinde yaygın olduğu ifade edilir.⁶⁷

Bunların dışında kalan kurrâ her iki lafzı da ص (sâd) harfiyle الصِّرَاطُ ve صِرَاطٌ şeklinde telaffuz ederler.⁶⁸

Hamza ve Ya'kûb sûrenin iki yerinde yer alan عَلِيَّهُمْ lafzındaki ه (hâ) harfini madmûm olarak عَلِيَّهُمْ şeklinde telaffuz ederler. Onlar, Kur'ân'daki tüm عَلِيَّهُمْ-أَلِيَّهُمْ-أَلِيَّهُمْ kelimelerini aynı şekilde عَلِيَّهُمْ-أَلِيَّهُمْ-أَلِيَّهُمْ olarak okurlar.⁶⁹

122

عَلِيَّهُمْ lafzı üzerinde diğer bir usûl ihtilafı ise vasıl halinde ortaya çıkar.

OMÜİFD

Kelimenin vasıl durumundaki telaffuzunda, Nâfi'in râvîsi Kâlûn hulfle,⁷⁰

limelerin hepsini işmâmsız olarak okur. Konuyla ilgili detay için bk. Ebû Bekr Ahmed b. Cezerî, *Şerhu Tayyibeti'n-neşr fi'l-kırâati'l-aşr*, thk. Enes Mihre (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2000), 50; Dimyâtî, *İthâf*, 1: 365.

⁶⁴ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 34; Dâni, *et-Teyssîr*, 18-19; Dimyâtî, *İthâf*, 1: 365. Telaffuzun farklı tevcihi için ayrıca bk. Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, I, 34-35.

⁶⁵ ص (sâd) ile ز (zây) harflerinin birbirlerine karıştırılması demektir ve işmâmın bu türü *sâd-ı müşemme* olarak ifade edilir. Bu işmâmda ص (sâd) ve ز (zây) harfleri mahreçlerinden eksik çıkar. Her iki harfin birleşmesinden ise tam bir harf çıkar. Telaffuzu itibariyle ortaya çıkan yeni harf ne tam ص (sâd) ne de tam ز (zây) harfidir. Ebû Şâme, *İbrâzü'l-meânî*, 71; Dimyâtî, *İthâf*, 1: 365; Temel, *Kırâat ve Tecvîd İstilahları*, 116. Kırâat ilminde, sâkin harften sonra dudakları yummak, harekenin sükûna karışması, harekenin harekeye karışması ve harfin harfe karışması olarak bilinen farklı işmâm tanımları ve uygulamaları söz konusudur. Detaylı bilgi için bk. Temel, *Kırâat ve Tecvîd İstilahları*, 79-80.

⁶⁶ Dimyâtî, *İthâf*, 1: 517.

⁶⁷ Muhammed Sâlim Muhaysin, *el-Muktebes mine'l-lehecâti'l-'Arabiyye ve'l-Kur'âniyye* (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, 1978), 99.

⁶⁸ Dâni, *et-Teyssîr*, 19.

⁶⁹ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 35; Dâni, *et-Teyssîr*, 19; Ebû Bekr Ahmed, *Şerhu Tayyibeti'n-neşr*, 51; Dimyâtî, *İthâf*, 1: 366.

⁷⁰ *Hulf*, imam veya râvînin kendi kırâat ya da rivâyetinin dışında diğer kurrâya muvafakat ettiği ikinci vecih için kullanılır. Bu durumda, söz konusu kurrânın münferiden ya da diğer birkaç kurrâ ile muvafakat ettiği ilk ihtilaf onun ilk vechi; kurrânın çoğuna katıl-

İbn Kesîr ve Ebû Ca'fer hulfsüz olarak, م (mîm) harfini madmûm ve mukadder bir و (vâv) harfiyle uzatarak عَلَيُّمُو şeklinde telaffuz ederler.⁷¹ Kırâat ilminde bu tür med ile okumaya *sıla* denilmiştir.

Kırâat imamları, اَنْتُمْ كُمْ هُمْ cemî' müzekker zamirinin -vasıl durumundaki- okunuşu konusunda ihtilaf etmişlerdir. Kâlûn (hulfle), İbn Kesîr ve Ebû Ca'fer bu zamiri sıla yaparak, yani zamirin sonuna و (vâv) takdir ederek okumuşlardır. Kırâat ilminde bu kavram, "medd-i sıla" tabiriyle de bilinir. Sıla vechini uygulayan kurrâya da "ashâb-ı sıla" denir.⁷² Diğer kurrâ ise her iki durumda da lafzı sâkin olarak okumuştur. Vakıf durumunda tüm kurrâ ittifakla م (mîm) harfini sâkin olarak okur.

Ya'kûb الصَّالِينَ-الَّذِينَ-الْعَالَمِينَ lafızlarını vakıf durumunda ilhâk(-ı hâ) üzere hulfle sırasıyla الصَّالِيَّةُ-الَّذِيَّةُ-الْعَالَمِيَّةُ şeklinde okur. *İlhâk*, "bazı kelimelerin sonuna vakıf halinde sakin bir ◦ (hâ) ilave edilmesi"⁷³ demektir. Vakıf halinde kelimelerin sonuna eklenen bu ◦ (hâ) harfine *hâû's-sekte* de denilmektedir.⁷⁴

Sûredeki sahih kırâat ihtilafları yukarıda bahsedilenlerden ibarettir. Burada yer alan, gerek ferî gerekse usûlî ihtilaflar, sûrenin manasına önemli tesir etmemiştir.

dığı ikinci vecih ise söz konusu kurrânın hulfidür. Bir başka deyişle, bir kırâat şeklini iki farklı rivâyetle okumak demektir. Temel, *Kırâat ve Tecvîd İstilahları*, 63-64.

⁷¹ Dâni, *et-Teysîr*, 19; Dimyâtî, *İthâf*, 1: 366.

⁷² Dâni, *et-Teysîr*, 19; Dimyâtî, *İthâf*, 1: 366.

⁷³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 120; Suyûtî, *el-İtkân*, 190.

⁷⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 136; Suyûtî, *el-İtkân*, 190. Kırâat imamlarından Ya'kûb, harf-i cer alan *mâ-i istifhâmiyye* (soru edatı olan *mâ*) edatlarında özellikle مَمَّ - لِمَ - بِمَ - فِيمَ - عَمَّ olmak üzere beş kelimedede: مَمَّةٌ - لِمَّةٌ - بِمَّةٌ - فِيمَّةٌ - عَمَّةٌ şeklinde; هُوَ ve هِيَ zamirlerinde (müfred ve gâib zamirlerde): هُوَّةٌ - هِيَّةٌ şeklinde; şeddeli cemî' müennes gâib *nûn*larında: هُنَّ (هِنَّ) şeklinde; sonunda şeddeli ي (yâ) bulunan kelimelerde: يِنْدِيَّةٌ (يِنْدِيَّةٌ) - عَلِيٌّ (عَلِيَّةٌ) şeklinde; sonunda fethalı ن (nûn) bulunan cemî' müzekker sâlimler: رَاعُونَ - الْعَالَمِينَ - الْمُؤْمِنِينَ - رَاعُونَ gibi kelimelerde: رَاعُونَةٌ - الْمُؤْمِنِينَ - الْعَالَمِينَ - رَاعُونَةٌ şeklinde okumaktadır. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 134-136.

4. Sûredeki Şâz Kırâatler

Daha önce zikredilen sıhhat kriterlerini taşımayan kırâatlere genel olarak şâz kırâat denir.⁷⁵ Bu kırâatleri iki kategoride değerlendirebiliriz.

Birincisi, nakli âhad haberle sahih olan ve Arap dili kurallarına uymakla birlikte mushaf hattıyla örtüşmeyen kırâatlerdir. Bu rivâyetler kırâat olarak kabul edilse de şu iki gerekçeden dolayı Kur'ân olarak okunmazlar:

a. Bu kırâatler üzerinde icmâ' gerçekleşmemiş, âhad haberle sabit olmuştur. Haber-i vâhid ile de Kur'ân sabit olmaz.

b. Bu kırâatler, üzerinde icmâ' edilen mushafın hattına muhaliftir. Vahye dayanması ve sıhhati noktasında netlik yoktur. Sıhhati kesin olmayan bir kırâati de okumak caiz görülmemiştir. Bu tür kırâati inkâr etmek küfrü gerektirmez.⁷⁶

İkincisi ise senedi sahih ya da gayr-ı sahih olup Arap dili vecihlerine uymayan kırâatlerdir. Bu kategoride değerlendirilen kırâatler mushaf hattına muvâfakat etse de Kur'ân olarak okunmazlar.

4.1. Sûrede Mushaf Hattına Uyan Şâz Kırâatler

Bu başlık altında resmu'l-mushaf ile örtüşen ancak sahih olmayan kırâatler ele alınacaktır.

İbrahim b. Ebî Able (ö. 152/768)⁷⁷, sahih kırâatlere göre اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ olarak okunan ifadede yer alan lafzatullah'ın başındaki ل (lâm) harfini, öncesinde gelen اَلْحَمْدُ kelimesinin د (dâl) harfini takip etmesinden dolayı

⁷⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 14.

⁷⁶ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 52; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 14-15; Suyûtî, *el-İtkân*, 165.

⁷⁷ İbrahim b. Ebî Able, tâbiinin ileri gelenlerinden olup kırâatini Ümmü'd-Derdâ ve Vâsile b. Eskâ' gibi isimlerden almış sika bir râvîdir. Muhamed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, nşr. Gotthelf Bergstraesser (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1982), 1: 19.

madmûm olarak اَلْحَمْدُ لله şeklinde okumuştur.⁷⁸ Bu okuyuş, bazı Benî Rebîalılar lehçesidir.⁷⁹ On dört kırâat tasnifinde yer alan Hasan Basrî (ö. 110/728)⁸⁰ ise lafzatullah'a uyumu (tecânüs/bir bütünü oluşturan unsurların muvafık olması) için اَلْحَمْدُ kelimesinin د (dâl) harfini meksûr olarak اَلْحَمْدُ şeklinde okumuştur.⁸¹ Bu ise Kays kabilesi,⁸² Temîm ve bazı Atafânlıların söyleyişidir.⁸³ Söz konusu iki farklı telaffuzu benimseyenlerin böyle okumalarının sebebi, tebeyyet yani ard arda gelen hareketlerin birbirine uyum sağlamasını temindir.⁸⁴ Araplarda tecânüs oldukça yaygın bir durumdur.⁸⁵ Örneğin مُرْدِفِينَ kelimesindeki ر (râ) harfini, tecânüs gereği م (mîm) harfinin harekesine uydurarak مُرْدِفِينَ şeklinde okuyanlar da olmuştur. Numan b. Beşîr'e (ö. 64/684) ait olan aşağıdaki şiir de bu durumu teyit eder niteliktedir:

وَيَلْمَهَا فِي هَوَاءِ الْجَوِّ طَالِبَةً وَلَا كَهَذَا الَّذِي فِي الْأَرْضِ مَطْلُوبَ

Beyitteki وَيَلْمَهَا lafzı, aslında وَيَلِّمَهَا şeklinde. Ancak ikinci kelimenin başındaki ل (lâm) düşürülmüş; kesreden sonra hemzenin madmûm okunuşu ağır bulunduğundan, hazfedilen ل (lâm) harfinin kesresi ilk ل (lâm)a aktarılmış, ardından م (mîm) de ل (lâm) gibi (meksûr) okunmuştur.⁸⁶

⁷⁸ Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân* (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1983), 1: 3; Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî Mevsilî, *el-Muhteseb fi tebyîn vucûhi şevâzi'l-kirâât ve'l-izâhi 'anhâ*, thk. Ali Necdî Nâsif, Abdülhalîm Neccâr, Abdülfettâh İsmail Şiblî (Kahire: Meclisü'l-a'lâ li'ş-şuûnî'l-İslâmiyye, 1994), 1: 37; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 1: 66; Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 210; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 47.

⁷⁹ Abdüllatif Hatîb, *Mu'cemu'l-kirââti'l-Kur'âniyye* (Dımaşk: Dâru Sa'deddîn, 2000), 1: 4.

⁸⁰ Hasan Basrî tâbiînin ileri gelenlerinden olup kırâatini Ebû Mûsa Eş'arî ve Ebu'l-'Aliye gibi isimlerden almıştır. Ebû 'Amr ve Âsım gibi imamlar, kendisinden kırâat almışlardır. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 235.

⁸¹ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1: 37; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 120; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 48; Dimyâtî, *İthâf*, 1: 363; Abdülfettâh Kâdî, *el-Kirââtü'ş-şâzze ve tevcihuhâ min lügati'l-'Arab* (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, 1981), 24; Abdüllatif Hatîb, *Mu'cemu'l-kirâât*, 1: 4.

⁸² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 48.

⁸³ Abdülfettâh Kâdî, *el-Kirââtü'ş-şâzze*, 24.

⁸⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 47; Abdülfettâh Kâdî, *el-Kirââtü'ş-şâzze*, 24.

⁸⁵ Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 210.

⁸⁶ Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 210-211.

Sahih kırâatlerde de görülen bu tür uygulamaya Nisâ sûresinin 11. âyetindeki فَلَامِهِ lafzını örnek olarak gösterebiliriz. Bu kelimeyi kırâat-ı aşere imamlarından Nâfi', İbn Kesîr, Ebû 'Amr, İbn 'Âmir, Âsım, Ebû Ca'fer, Ya'kûb ve Halefü'l-'Âşir فَلَامِهِ olarak; Hamza ve Kisâî ise meksûr olarak فَلَامِهِ şeklinde okumuşlardır.⁸⁷ Araplar, kesreden sonra dammayla okumayı ağır ve zor bulmuşlardır. Burada ل (lâm) harfi مْ lafzına iyice bitiştiğinden, sanki tek bir kelime gibi olmuş ve hemzenin dammesi kesreye dönüştürülmüştür. Böylece, مْ kelimesinin hemzesi, kendisinden önce gelen meksûr ل (lâm) harfine tâbî kılınarak فَلَامِهِ şeklinde telaffuz edilmiştir.⁸⁸

Zemahşerî'ye (ö. 538/1144) göre bir harfin, kendisini takip eden harfe göre okunması, sadece aynı kelime içindeki harflerde söz konusudur. Örneğin مَنْحَدُّ الْجَبَلِ ve (aslî مُغَيَّرَةٌ olan) مَغَيَّرَةٌ kelimeleri bu bağlamda zikredilebilir. Zemahşerî, gerek Hasan Basrî'yi gerekse İbrahim b. Ebî Able'yi böyle bir okuyuşa cesaretlendiren şey için, "Bu iki kelimenin genellikle beraber kullanılmasından ötürü tek kelime mesabesinde kabul edilmelelidir." gerekçesini dile getirir. O, her iki kırâatteki itbâyı uygun bulmasına rağmen İbrahim b. Ebî Able'nin okuyuşunu tercihe daha layık görür. Zira Hasan Basrî'nin kırâatinin aksine bu okuyuş, kelimenin yapısı gereği aldığı harekeyi daha güçlü olan i'râb harekesine tâbî kılmıştır.⁸⁹

Kuteybe b. Mihrân (ö. 200/815)⁹⁰ ise اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ kırâati üzere ve lafzatullah için imâle yaparak okur. İmâleli vechin gerekçesi ise ل (lâm) harfinden sonra kesrenin gelmesidir.⁹¹ İmâle lügatte, "inhirâf, bir şeye dönmek, yönelmek ve bir tarafa çekmek"⁹² anlamlarına gelirken kırâat ıstılahında elifi ي (yâ) harfine; fethayı da kesreye yaklaştırmaktır. Bir başka ifadeyle,

⁸⁷ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 379; Dâni, *et-Teyisîr*, 94; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 248; Dimyâtî, *İthâf*, 1: 504; Muhaysin, *el-Mühezzeb*, 1: 152.

⁸⁸ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 379; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 9: 221.

⁸⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 27.

⁹⁰ Kırâatini arzen ve semâen Kisâî ve Süleyman b. Cemmâz'dan almıştır. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2: 26-27.

⁹¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 48.

⁹² Lügavî anlamları için bk. Halîl b. Ahmed, "myl", *Kitâbu'l-ayn*, 4: 177; İbn Fâris, "myl", *Mu'cemu mekâyîsi'l-luğa*, 5: 290; İbn Manzûr, "myl", *Lisânü'l-Arab*, 11: 636-639.

fetha harekeyi açık fetha ile açık kesre arasında; elifi de ي (yâ) harfini andırarak şekilde telaffuz etmektir.⁹³ Fethayı telaffuzda, çene yukarı yük-selirken imâlede aşağı inmektedir. Çenenin aşağıya inmesi, yukarı yük-selmesinden daha kolay olduğundan, imâlenin telaffuz kolaylığına fay-dasından bahsedilir.⁹⁴ İmâleli vecih, bazı Hicaz lehçelerinde ve Temîm, Kays, Esed, Tay, Bekîr b. Vâil, Abdülkays ve Tağlîb gibi kabilelerde daha yaygındır.⁹⁵ Belli şartlarda ve dereceleri kısmen farklı olarak uygulanan imâle *kübrâ* ve *suğrâ* olmak üzere iki kısma ayrılır.⁹⁶

İbnü's-Sümeýfa' (ö. 215/830) da lafızdaki د (dâl) harfini mansûb ola-rak اَلْحَمْدُ لله şeklinde okur.⁹⁷ Süfyân b. 'Uyeyne (ö. 198/814) ve Ru'be b. Accâc'dan (ö. 145/762) da bu şekilde rivâyet edilmiştir.⁹⁸ Buna göre bura-da mastarın şöhretinden dolayı asıl fiil terk edilmiştir.⁹⁹

Zemahşerî, sahih kırâatlerdeki gibi lafzın merfû' olmasında ittifak edilen bu okuyuşun izahına oldukça öz bir şekilde yer vermiştir. Buna göre aslanan, değişikliğe konu lafzın gizli bir fiille اَلْحَمْدُ şeklinde mansûb olmasıdır. Zira "hamd" mastarı, Arapların haber manası taşıyan bir fiili gizli kabul ederek mansûb kıldıkları عَجَبًا كَفَرًا شُكْرًا gibi mastarlardandır. Buna göre cümlenin takdiri اَلْحَمْدُ لله اَلْحَمْدُ şeklindedir. Bu münasebetle sanki "Nasıl hamd ediyorsunuz?" sorusuna karşılık olarak, hamdi beyân için اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ denilmiştir. Araplar bu mastarları, fiilleri gibi değerkendirip onların yerine kullanmışlardır. Dolayısıyla Araplar, bunların fiille-

⁹³ Mekkî, *el-Keşf*, 1: 168; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 30; Suyûtî, *el-İtkân*, 194; Temel, *Kirâat ve Tecvîd İstılahları*, 73.

⁹⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 35.

⁹⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 30; Muhaysin, *el-Muktebes*, 94; Tayyân, *el-Kırâatü'l-Kur'âniyye*, 296.

⁹⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, 194; Dimyâtî, *İthâf*, 1: 247; Muhaysin, *el-Muktebes*, 95. Kisâî, imâleyi müenneslik alâmeti ة (te) harfiyle biten kelimenin vakfı halinde de uygulamaktadır. Buna göre اَلْحَمْدُ لله - اَلْقِيَامَةُ - اَلْأَجْرَةُ gibi kelimeleri örnek olarak verebiliriz. Ancak ة (te) harfinden önce şu harflerin gelmemesi gerekir: ا (elif), ح (hâ), خ (hâ), ص (sâd), ض (dâd), ط (tâ), ظ (zâ), ع ('ayn), غ (ğayn), ق (gâf). Kisâî'nin yaptığı imâle örnekleri ve istisnaları için bk. Mekkî, *el-Keşf*, 1: 205-206; Dâni, *et-Teyşir*, 54-55; Suyûtî, *el-İtkân*, 197.

⁹⁷ Abdüllatif Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâat*, 1: 5.

⁹⁸ Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 209; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 48.

⁹⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 48.

rini mastarlarıyla beraber kullanmazlar, hatta böyle bir uygulamayı (fiil ile mastarın birlikte kullanımını) geçersiz kabul ederler. Bu mastarları mansûb halden başlangıç merfû'luğuna dönüştürmek mananın sâbit ve yerleşik olduğunu göstermeye matuftur.¹⁰⁰

Lafızdaki د (dâl) harfini dammeli okuyan kişi, hem kendisinin hem de tüm mahlûkâtın Allah'a (cc) hamd ettiğini haber verirken د (dâl) harfini meftûh olarak اَلْحَمْدُ şeklinde okuyan ise yalnız kendi hamdinin Allah'a (cc) olduğunu haber vermektedir.¹⁰¹

Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/739) de yine tecânüsle her iki kelimeyi de meksûr olarak اَلْحَمْدُ لله şeklinde okuduğu rivâyet edilir.¹⁰² O, رَبِّ الْعَالَمِينَ tamlamasındaki ilk kelimeyi de medih/övgü ifade etme üslubuyla mansûb olarak رَبِّ الْعَالَمِينَ şeklinde okumuştur. Diğer bir görüşe göre bu okuyuş, اَلْحَمْدُ لله ifadesinin delâlet ettiği şeyden dolayı bu şekilde telaffuz edilmiştir. Sanki ifade, رَبِّ الْعَالَمِينَ اللهُ şeklinde dir.¹⁰³

128

OMÜİFD

Ebû Zeyd Saîd Ensârî (ö. 215/830)¹⁰⁴ âyetteki رَبِّ الْعَالَمِينَ tamlamasındaki muzâf olan رَبِّ lafzını madmûm olarak رَبِّ şeklinde okur.¹⁰⁵ Bu okuyuşun tevcihi şu şekilde yapılır: Sıfatlar birden fazla olup peş peşe geldiğinde aralarında muhâlefet caiz olur. Bunu da ya fiili gizleyerek mansûb ya da mübtedâyı gizleyerek merfû' hale dönüştürmek suretiyle yapmak mümkündür.¹⁰⁶ Mahzûf mübtedânın haberi olmak üzere merfû' veya kendisinden önce takdir edilecek هُو zamiriyle birlikte هُو رَبُّ الْعَالَمِينَ şeklinde de okunmuştur. Medih kastiyla ya da nidâ edatı takdiriyle meftûh

¹⁰⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 27.

¹⁰¹ Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 209.

¹⁰² İbn Cinnî, *el-Muhtseb*, 1: 37; Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 211; Abdüllatîf Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, 1: 4.

¹⁰³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 27.

¹⁰⁴ Ebû Zeyd Saîd Ensârî, kırâat-ı aşere imamlarından Ebû 'Amr'ın öğrencilerindedir. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 305.

¹⁰⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahrul-muhît*, 1: 131; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 48.

¹⁰⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 48.

olarak رَبِّ الْعَالَمِينَ şeklinde de okunur.¹⁰⁷ Burada merfû' ya da mansûb kırâate yöneldikten sonra mecrûr kırâat caiz değildir.¹⁰⁸

الرَّحْمَنِ ve الْعَالَمِينَ kelimelerinde Kisâ'î den imâle rivâyet edilmiştir.¹⁰⁹

Âyetteki يَوْمَ الدِّينِ ifadesindeki مَلِكٍ lafzını Ebû Sâlih Hemezânî (ö. 101/719)¹¹⁰ ve İbnü's-Sümeiyfa' (ö. 215/830), münâdâ olmak üzere elif ile birlikte مَلِكٍ şeklinde meftûh kırâatle okumuşlardır.¹¹¹ Mekkî b. Ebî Tâlib bu kırâati güzel bir okuyuş olarak niteler.¹¹² Buna göre kırâatin tevcihi şu şekildedir: مَلِكٍ يَا şeklindeki ifadede, nidâ edatı olan يَا harfi hazfedilmiştir.¹¹³ Lafzı, Ebû Hureyre (ö. 58/568) de medih ve övgü sebebiyle مَلِكٍ şeklinde mansûb olarak okumuştur.¹¹⁴

Hz. Ali'nin (ö. 40/661) buradaki kırâati, âyetin ilk kelimesi مَلِكٍ şeklinde mâzî fiil; ikinci kelime de meftûh olarak يَوْمٍ şeklindedir.¹¹⁵ Bu kırâati Ebû Hanife de böyle okumuştur.¹¹⁶ Abdülvâris b. Saîd (ö. 180/796),¹¹⁷ Ebû 'Amr'ın ل (lâm) harfini sâkin ve ك (kâf) harfini meksûr olarak مَلِكٍ şeklinde okuduğunu rivâyet eder. Bu kırâat, Ömer b. Abdülazîz'e (ö. 101/719)¹¹⁸ de nispet edilmiştir.¹¹⁹ Ebû Hayve (ö. 203/818)¹²⁰ ise ifadeyi يَا harfinin hazfiyle nidâ üzere meftûh ve elifsiz olarak مَلِكٍ şeklinde okur.

¹⁰⁷ Ebu'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahman Enbârî, *el-Beyân fi i'râbi ğaribi'l-Kur'ân* thk. Tâhâ Abdülhamîd (Kahire: Heyetü'l-Mısriyyetü'l-'amme li'l-kitâb, 1980), 1: 35; Kurt, "Fâtîha Süresi ve Tecvidi", 90.

¹⁰⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 48.

¹⁰⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 49.

¹¹⁰ Ebû Sâlih Hemezânî, kırâatini Sa'îd Kündî ve Ahmed b. Haccâc'dan arzen almıştır. İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetü'n-nihâye*, 2: 222.

¹¹¹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 120; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 1: 68.

¹¹² Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 120.

¹¹³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 47.

¹¹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 28.

¹¹⁵ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 121; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 47.

¹¹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 28.

¹¹⁷ İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetü'n-nihâye*, 1: 478.

¹¹⁸ İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetü'n-nihâye*, 1: 593.

¹¹⁹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 121; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 1: 68; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 47.

¹²⁰ Ebû Hayve Şam kurrâsındandır. Kırâatini imam Kisâ'î den almıştır. İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetü'n-nihâye*, 1: 325.

Hız. Ali, *مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ* âyetindeki *مَلِكِ* lafzını, ل (lâm) harfinin şeddesiyle ve ك (kâf) harfinin kesresiyle *مَلَاكٍ* şeklinde de okumuştur.¹²¹ Bu kırâat mushaf hattıyla örtüşmüyor gibi dursa da takdîren resmî'l-mushafa muvâfakat etmektedir. Nitekim kırâat-ı aşere imamlarından Hamza ve Kisâî, Sebe sûresinin 3. âyetindeki *عَالِمِ* lafzını *عَلَامٍ* şeklinde¹²² okumuşlardır.¹²³

Ebû Hureyre, âyeti *يَوْمَ الدِّينِ* *مَلِكِ* şeklinde lafzı mübâlağa formunda okumuştur. Mekkî b. Ebî Tâlib'e göre bu vecih mana bakımından güzeldir. Zira bu okuyuş, *مَلِكِ* ve *مَلَكٍ* söyleyişlerinin kalıplarıyla mukayese edildiğinde, Allah'a (cc) atfedilen mülkiyet sıfatı bakımından ve O'nu (cc) övme hususunda daha belîğdir ve manaya ziyadelik katar.¹²⁴ *مَلِكِ* kırâati de takdîren mushaf hattıyla uyumludur. Nitekim *مِيكَائِيلَ* ve *جِبْرِيلَ* kelimeleri hemze ve ي (yâ) harfleriyle nasıl örtüşüyorsa bu vecihte de durum takdîrî açıdan aynı olmalıdır. Ebû 'Amr, Münâfikûn sûresinin 10. âyetindeki *وَأَكْرُنُ* lafzını, takdîren mushaf hattına uyum sağladığından ك (kâf) harfinden sonra bir و (vâv) ilavesiyle ve mansûb olarak *وَأَكْرُونُ* şeklinde kırâat etmiştir.¹²⁵ Ebû 'Amr'ın bu kırâati, yukarıdaki benzer durumu teyit eder niteliktedir.¹²⁶

Âsım Cühderî (ö. 128/745),¹²⁷ *مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ* ifadesini *مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ* şeklinde telaffuz eder. Buna göre bu kırâatin tevcîhi şöyledir: Mübtedâyı gizleyerek "mâlik" lafzını da haber yapmak suretiyle *يَوْمِ* üzerinde âmil kılmaktır. Takdiri ise *مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ* *هُوَ* şeklindedir. Avn b. Ebî Şeddâd 'Ukaylî¹²⁸ ise *مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ* şeklinde izâfetle okur. Görüldüğü üzere burada da mübtedâ gizli-

¹²¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 48.

¹²² Dâni, *et-Teyysîr*, 179; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 349; Dimyâtî, *İthâf*, 2: 380.

¹²³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 48.

¹²⁴ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 124.

¹²⁵ Dâni, *et-Teyysîr*, 211; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 388; Dimyâtî, *İthâf*, 2: 540.

¹²⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 48.

¹²⁷ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 349.

¹²⁸ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 606.

dir. Bu şekildeki okuyuş Ebû Hureyre, Ebû Hayve ve Ömer b. Abdülaziz gibi kimselerden rivâyet edilmiştir.¹²⁹

Sevre b. Mübârek ve Kuteybe b. Mihrân ملك lafzını Kisâî' den rivâyetle imâleli şekilde okurlar.¹³⁰ Kerdem¹³¹ İmam Nâfi'den; Ehvâzî (ö. 446/1054)¹³² de Verş'ten (ö. 197/812) ك (kâf) harfinin kesresini medle مَلِكِي şeklinde; نَعْبُدُ lafzını da medle نَعْبُدُو olarak rivâyet etmişlerdir. Hasan Basrî نَعْبُدُ fiilini ي (yâ) harfiyle, ma'lûm ve meçhul kiple نَعْبُدُ ve نَعْبُدُو olmak üzere okumuştur. Bu okuyuş her ne kadar müşkil olsa da iltifat¹³³ ve istiâre¹³⁴ ile izah edilebilir.¹³⁵ Meçhul kırâat ile mana şu şekildedir: “Yalnız sana kul-luk edilir...” Gâibten hitâba; hitâptan da gâibe geçişli bu tür söyleyişler Arap dilinde yaygındır. Ebû Hayyân (ö. 745/1344) ise اِيَّاكَ deyip ikinci tekil şahsa geçtikten sonra üçüncü şahsa geçmeyi garip karşılar.¹³⁶

اِيَّا kelimesi, mansûb munfasıl zamirdir. Bu zamire eklenen bazı harflerle, muhâtaba (اِيَّاكَ), gâibe (اِيَّاهُ) ya da mütekellime (اِيَّايَ) işaret etmesi bakımından değişiklik gösterir.¹³⁷

'Amr b. Fâйд Esvârî¹³⁸ اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ âyetinde iki yerde gelen اِيَّاكَ lafzının ي (yâ) harfini tahfîf ile اِيَّاكَ şeklinde okur.¹³⁹ O, ي (yâ) harfinin şed-

¹²⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 48.

¹³⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 48.

¹³¹ Kırâatini arzen Nâfi'den almıştır. İbnü'l-Cezerî, *Çâyetü'n-nihâye*, 2: 32.

¹³² İbnü'l-Cezerî, *Çâyetü'n-nihâye*, 1: 220-222.

¹³³ *İltifat*: Bir ifadede, sözün yönünü birdenbire değiştirerek üslup farklılığı meydana getirme anlamında edebî sanat. İsmail Durmuş, “İltifat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 152-153. Ayrıca bk. Süleyman Mollaibrahi-moğlu, “Kur’ân-ı Kerim’de İltifat Sanatı”, *Diyanet İlmi Dergi*, 33/1 (1997): 15-36; Abdur-rahman Özdemir, “Kadim Bir Söz Sanatı: İltifat ve Kur’ân’da İltifat Örnekleri”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 1/2 (2006): 151-160.

¹³⁴ *İstiâre*: İlgisi benzeşme olan en önemli mecaz türü ve edebî sanat. İsmail Durmuş-İskender Pala, “İstiâre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınla-rı, 2001), 23: 315-318.

¹³⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 49; Dimyâtî, *İthâf*, 1: 364.

¹³⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahrul-muhîd*, 1: 141.

¹³⁷ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 28.

¹³⁸ İbnü'l-Cezerî, *Çâyetü'n-nihâye*, 1: 602.

¹³⁹ İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 1: 40; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 121; Kurtubî, *el-Câmi*, 1: 225; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 47.

deli okunmasını, dile ağır geldiği ve öncesinde de kesre olduğu gerekçeyle hoş karşılamamıştır. Ancak onun bu okuyuşu, kabul gören bir kırâat değildir. Zira *إِنَّا السَّمْسُ* ibaresi, “güneşin ışığı” anlamına geldiğinden böyle bir okuyuşta, “Senin güneşine ve ışığına ibadet ederiz.” şeklinde bir mana ortaya çıkar.¹⁴⁰

Abdullah b. Dâvûd Harîbî (ö. 213/828),¹⁴¹ Ebû ‘Amr’dan rivâyetle ي (yâ) harfinden önce kesre bulunması dolayısıyla *يَاكَ* lafzını imâleyle telaffuz eder.¹⁴²

İbn Muhammed Rakkâsî de buradaki hemzeleri meftûh olarak *أَيَّاكَ* şeklinde okumuştur.¹⁴³ Bu vecih Araplar arasında yaygın bir söyleyiştir. Ayrıca bu okuyuş, Hz. Ali ve Süfyânü’s-Sevrî’den (ö. 161/777)¹⁴⁴ de rivâyet edilmiştir.¹⁴⁵

Mekkelilerin bir kısmı *نَعْبُدُ* lafzındaki د (dâl) harfini sükûnla *نَعْبُدُ* şeklinde okumuşlardır.¹⁴⁶ Ebû ‘Amr’ın *يَأْمُرُكُمْ* kelimesindeki ر (râ) harfini sâkin kılarak *يَأْمُرُكُمْ* şeklindeki kırâati bu veche işaret eder.¹⁴⁷ Ayrıca bazıları *نَعْبُدُ* kırâati için âyet sonu; *وَإِيَّاكَ* ise âyet başı olması hasebiyle sünnete ittibâ kabilinden lafız üzerinde vakfedilmesi gerektiğini ileri sürerler. Bu durumu da okuyuşun tevcîhinin, sünnete uyması için burada vakfedilip; vasıl halinin vakfa bu şekliyle dönüştüğünü ileri sürerek izah ederler¹⁴⁸

Zirr b. Hubeyş (ö. 83/702) *نَسْتَعِينُ* lafzını, ن (nûn) harfinin kesresiyle *نَسْتَعِينُ* şeklinde telaffuz etmiştir.¹⁴⁹ A’meş (ö. 148/765) ve Yahya b. Vessâb

¹⁴⁰ Kurtubî, *el-Câmi’*, 1: 225; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 47. Ancak kelimenin bu anlamı bazı dilciler ve çok az kimse tarafından bilindiğinden böyle okumak manayı bozsa da sahih olan görüşe göre namazı bozamaz. Kurt, “Fâtiha Sûresi ve Tecvidi”, 109.

¹⁴¹ İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-nihâye*, 1: 418.

¹⁴² İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 48.

¹⁴³ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1:39; İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, 1: 72; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 48.

¹⁴⁴ Kırâatini arzen imam Hamza’dan almıştır. İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-nihâye*, 1: 308.

¹⁴⁵ Kurtubî, *el-Câmi’*, 1: 225; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 48.

¹⁴⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahrul-muhîd*, 1: 140.

¹⁴⁷ Dimyâtî, *İthâf*, 1: 514.

¹⁴⁸ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 48.

¹⁴⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 29.

(ö. 103/721)¹⁵⁰ da bu şekilde okumuştur.¹⁵¹ Temîm, Esed, Kays ve Rebîa lehçesinde kelime bu şekilde telaffuz edilir. Bu kırâatin tevcîhi ise şu şekildedir: اسْتَعَانُ (yardım istemek) kelimesinden geldiğini göstermek üzere, tıpkı vasıl hemzelerinde olduğu gibi ن (nûn) harfi de meksûr olarak telaffuz edilir.¹⁵² Mekkî b. Ebî Tâlib bu kırâati meşhur ve hasen kabul eder.¹⁵³

Abdülmelik Asma'î (ö. 216/831)¹⁵⁴ Ebû 'Amr'dan rivâyetle الصِّرَاطُ lafzını ز (zây) harfiyle الزَّرَاطُ şeklinde okur. Kırâat-ı aşere imamlarından Hamza'dan da bu şekilde bir rivâyet söz konusudur.¹⁵⁵ Arap dilinde bu vecih güzel görülmüştür.¹⁵⁶ 'Uzre, Kelb ve Benî Kayn lehçelerinde bu söyleyiş meşhurdur.¹⁵⁷ Nitekim onlar أَرَدَقَ yerine أُصَدَّقَ derler.¹⁵⁸

Bu okuyuş tarzının tevcîhini şu şekilde yapmak mümkündür. Safir sıfatına sahip harfler birbirlerinin yerine kullanılabilir. Örneğin kırâat-ı aşere râvîlerinden Kunbül ve Ruveys, lafzı halis bir س (sîn) ile telaffuz ederler.¹⁵⁹ İbnü'l-Cezerî'ye göre bu kelimeyi س (sîn) ile okumak nasıl mushaf hattıyla uyum sağlıyorsa ز (zây) harfiyle telaffuz da bu uyumu sağlar.¹⁶⁰

Sûrenin son âyetinin غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ ifadesindeki غَيْرِ kelimesini, Halil b. Ahmed (ö. 175/791)¹⁶¹ İbn Kesîr'den غَيْرٍ olarak rivâyet etmiştir.¹⁶² Buna göre lafzın غَيْرٍ şeklinde mansûb okunmasının sebebi,

¹⁵⁰ Yahya b. Vessâb tâbîninin ileri gelenlerindedir. Adı Kûfe kurrâsı arasında zikredilir. Kırâatini Alkame, Mesrûk, Esved ve 'Ubeyd b. Narle gibi kimselerden almıştır. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2: 380.

¹⁵¹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 122; Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 226; Ebû Hayyân, *el-Bahrul-muhît*, 1: 141; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 47.

¹⁵² Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 226.

¹⁵³ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 122.

¹⁵⁴ Kırâatini Nâfî' ve Ebu 'Amr'dan almıştır. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 470.

¹⁵⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahrul-muhît*, 1: 143; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 48-49.

¹⁵⁶ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 124.

¹⁵⁷ Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 228; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, 1: 75.

¹⁵⁸ Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 228.

¹⁵⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 271.

¹⁶⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 49.

¹⁶¹ Halil b. Ahmed Ferâhidî, Basralı nahiv âlimidir. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 275.

¹⁶² Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 122; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 47.

öncesinde yer alan *عَلَيْهِمْ* *أُنْعَمْتَ* *الَّذِينَ* *صَرَاطَ* cümlesinden hal ya da istisnâ yahut ona sıfat olmasıdır.¹⁶³ Kurtubî'ye göre *غَيْرَ* lafzının meftûh kırâate göre tevcihi iki şekilde yapılır. Birincisi, *غَيْرَ* ya *الَّذِينَ* kelimesinden haldir ya da *عَلَيْهِمْ* kelimesindeki *ه* (hâ) ile *م* (mîm) harfinden haldir. Bu durumda mana şu şekilde olur: "Kendilerine nimet verdiğin fakat üzerlerine gazap edilmemiş olanlarınkine." İkincisi, *غَيْرَ* istisnâ olduğu için nasbedilmiştir. Bu takdirde de mana şöyle olur: "Ancak kendilerine gazap edilmiş olanlarınkine değil."¹⁶⁴

Hız. Ömer, *غَيْرَ* kelimesini merfû' olarak *غَيْرُ* şeklinde okumuştur.¹⁶⁵ Hız. Ömer ve Übeyy b. Ka'b'ın (ö. 33/654) mansûb ve mecrûr okuduğu da rivâyet edilmiştir.¹⁶⁶

Abdurrahman b. Hürmüz A'rec (ö. 117/735),¹⁶⁷ Müslim b. Cündeb (ö. 110/728),¹⁶⁸ İsa b. Ömer Sekafî (ö. 150/767)¹⁶⁹ ve Abdullah b. Yezîd Kâsir (ö. 213/828),¹⁷⁰ vasıl halinde *عَلَيْهِمْ* lafzını *م* (mîm) harfinin dammesiyle ve sılayla *عَلَيْهِمْ* şeklinde; yine Abdurrahman b. Hürmüz, *ه* (hâ) harfinin dammesi ve kesresiyle sılasız olarak *عَلَيْهِمْ* ve *عَلَيْهِمْ* şeklinde; Hasan Basrî ve 'Amr b. Fâyid *م* (mîm) harfinin kesresiyle ve sılayla *عَلَيْهِمْ* şeklinde telaffuz etmişlerdir.¹⁷¹ Bu kelimedede, dördü burada zikrettiğimiz; üçü yukarıda sahih kırâatlere değindiğimiz yerde olmak üzere yedi vecih vardır. Ahfeş (ö. 210/825), bu kelimedede üç vecih daha sayar ki lafız üzerindeki toplam vecih sayısı ona ulaşır. Ahfeş'in saydığı vecihler şunlardır: *ه* (hâ) harfinin dammesi ve *م* (mîm) harfinin sılasıyla *عَلَيْهِمْ* olarak; sılasız madmûm *ه* (hâ)

¹⁶³ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 122; Abdülfettâh Kâdî, *el-Kırâatü's-şâzze*, 25.

¹⁶⁴ Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 232.

¹⁶⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 49.

¹⁶⁶ Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 232.

¹⁶⁷ Kırâatini arzen Ebû Hureyre ve İbn Abbas'tan almıştır. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 381.

¹⁶⁸ Kırâatini Ebû Hureyre, Hakîm b. Hizâm ve İbn Ömer gibi isimlerden almıştır. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2: 297.

¹⁶⁹ Nahiv ve kırâat âlimidir. Kırâatini Âsım b. Cühderî'den almıştır. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1: 613.

¹⁷⁰ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, I, 463-464.

¹⁷¹ Ebû Hayyân, *el-Bahrul-muhît*, 1: 145; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 49.

ile عَلَيْهِ şeklinde ve her iki harfin de kesresiyle عَلَيْهِ şeklindeki okuyuşlardır.¹⁷²

وَلَا الضَّالِّينَ kelimesini Eyyûb b. Sahtiyânî (ö. 131/749) ve bazı âlimler, iki sâkinin yan yana telaffuz etmekten kaçınmak üzere, kelimeyi harekeli bir hemze ile وَلَا الضَّالِّينَ şeklinde okumuşlardır.¹⁷³ Ancak böyle bir vecih Arap dilinde pek nâdir görülür.¹⁷⁴ Kurtûbî, Ebû Zeyd'den nakille şunları söyler: "Ben, 'Amr b. 'Ubeyd'in جَانَّ وَلَا جَانَّ عَنْ ذَنْبِهِ اِنْسٌ وَلَا جَانَّ اٰيَتindeki¹⁷⁵ son kelimeyi جَانَّ şeklinde okuduğunu duymuştum. Araplardan دَابَّةٌ ve شَابَّةٌ şeklinde telaffuz ettiklerini işitinceye kadar onun lahn yaptığını zannemiştim."¹⁷⁶

Bu kısımda zikredilen kırâatler mushaf hattıyla örtüşen okuyuşlardır. Bundan dolayı Mekkî b. Ebî Tâlib, kırâatlerden isnâdı sahih olmak şartıyla Arap dili kurallarına uygun ve sikâ râvîlerden rivâyet edilenlerin okunmasının caiz olduğunu söyler. O, nakilde sıhhati yeterli görür ve tevâtür şartı aramaz.¹⁷⁷ İbnü'l-Cezerî de tevâtürü şart olarak aramasa da kırâatin makbûliyeti hususunda sıhhat, meşhûr ve yaygın olma kriterlerini taşımasını ileri sürer.¹⁷⁸

4.2. Sürede Mushaf Hattına Uymayan Şâz Kırâatler

Mushaf hattıyla örtüşmeyen kırâatlerin Kur'ân olarak okunamayacağı hususunda âlimler arasında görüş birliği vardır. Kur'ân, Hz. Osman'ın cem' faaliyetiyle Müslümanları bir araya getirmesinden önce mushaf hattına muhalif kırâatlerle okunabiliyordu. Cumhûra göre bu faaliyetin ardından mesele üzerinde icmâ' gerçekleşmiş, mushafın hattına uymayan okumalar sadece nakilde muhafaza edilmiş; uygulamada geçerliliği kalmamıştır. İbn Mes'ûd (ö. 32/652) gibi bazı kimselere atfedilen ve okunma-

¹⁷² İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1: 43-44; Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 229; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 49.

¹⁷³ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1: 46; Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 30; Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 233.

¹⁷⁴ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 122; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 47.

¹⁷⁵ er-Rahmân 55/39.

¹⁷⁶ Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 233.

¹⁷⁷ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 123;

¹⁷⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 47.

sı men edilen bazı kırâatler işte bu grup içerisinde değerlendirilir.¹⁷⁹ Bu bağlamda Fâtiha sûresindeki bu tür okuyuşlar şu şekildedir:

Ebu Süvvâr Ğunevî, **إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ** âyetindeki her iki **إِيَّاكَ** kelimesini de **هِيَّاكَ** şeklinde telaffuz etmiştir. Bu okuyuş, Arap dilinde az kullanılan bir söyleyiş olmakla birlikte şiirlerde sıkça kullanılmaktadır.¹⁸⁰ Örneğin şâir Tufeyl şöyle demiştir:

فَهَيَّاكَ وَالْأَمْرَ الَّذِي إِنْ تَرَاحَبْتِ مَوَارِدُهُ ضَاقَتْ عَلَيْكَ مَصَادِرُهُ

“Girişi rahat olup da çıkışı sana zorluk verecek işten sakın!”¹⁸¹

Hasan Basrî ve Dahhâk (ö. 105/723)¹⁸² **إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ** âyetindeki **صِرَاطاً مُسْتَقِيمًا** tamlamasını harf-i ta’rifsiz ve tenvinle beraber **صِرَاطِ الْمُسْتَقِيمِ** şeklinde okumuşlardır.¹⁸³ Mekkî b. Ebî Tâlib, mushaf hattına muhalif olmasaydı böyle bir kırâatin güzel olacağını ifade eder.¹⁸⁴ Ca’fer b. Muhammed (ö. 148/765)¹⁸⁵ ise âyeti **إِهْدِنَا صِرَاطَ الْمُسْتَقِيمِ** şeklinde izâfet terkihiyle okumuştur. Kaynaklarda, böyle bir telaffuzun **ذَارَ الْأَجْرِ** ibaresinde olduğu gibi caizliğinden bahsedilir.¹⁸⁶

İbn Mes’ûd, mana bakımından aynı olan **إِهْدِنَا** lafzı yerine **أُرْشِدْنَا** fiilini getirerek okumuştur.¹⁸⁷ Sâbit Bennânî (ö. 127/744) de aynı lafzı yine anlamı bir olan **بَصِّرْنَا** şeklinde telaffuz etmiştir.¹⁸⁸

Hiz. Ömer ve Hiz. Ebû Bekir, sûrenin **صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ** kısmını, **صِرَاطَ مَنْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَغَيْرِ الضَّالِّينَ** olarak telaffuz

¹⁷⁹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 127.

¹⁸⁰ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 124; Kurtubî, *el-Câmi’*, 1: 225.

¹⁸¹ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1: 40; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 28; Kurtubî, *el-Câmi’*, 1: 225.

¹⁸² İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’-n-nihâye*, 1: 337.

¹⁸³ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1: 41; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 125; İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-veciz*, 1: 74; Ebû Hayyân, *el-Bahrul-muhît*, 1: 144; Dimyâtî, *İthâf*, 1: 365; Abdülfettâh Kâdî, *el-Kırââtü’ş-şâzze*, 25.

¹⁸⁴ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 125.

¹⁸⁵ Ca’ferî mezhebinin kurucusudur. Kırâatini, babası Muhammed Bâkir ve dedesi Zeynelâbidîn’den almıştır. İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’-n-nihâye*, 1: 196.

¹⁸⁶ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 125.

¹⁸⁷ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 126; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 29.

¹⁸⁸ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 126.

etmiştir. Bu okuyuşun mana açısından güzel olduğu ifade edilir.¹⁸⁹ Bu kırâatin, İbn Mes'ûd¹⁹⁰ ve Übeyy b. Ka'b tarafından da okunduğu rivâyet edilmiştir.¹⁹¹ Ayrıca Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin *وغير الصَّالِينَ* şeklinde de okudukları da kaynaklarda yer alır.¹⁹² İbn Zübeyr de söz konusu âyetin sadece *صِرَاطٍ مِّنْ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ* kısmında Hz. Ömer gibi okumuştur.¹⁹³

Sonuç

Fâtiha sûresi, en çok okunan ve her açıdan kendisiyle ilgili literatürün en fazla olduğu sûredir. Kırâatler açısından da durum bu minval üzeredir. Gerek sahih gerekse şâz kırâatler açısından kayda değer farklılıkların olduğu sûrede kırâat ihtilafları, lafız-mana ilişkisi bakımından önemli değişikliklere yol açmasa da yorum zenginliği itibariyle etkilidir. Bu etki, sûrenin her âyetindeki ihtilafta göze çarpmaktadır.

Kaynaklarda sahih kırâatler ele alınırken ferş ve usûl olmak üzere iki açıdan değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu bağlamda sûrede, ferşî açıdan tek farklılık söz konusudur. Melik-Mâlik lafzında yer alan bu ihtilaf, lafız-mana münasebeti itibariyle yorum zenginliğine yol açmıştır. Mana ya tesir etmeyen ve tamamen telaffuzla ilgili olan usûl açısından ise sûrede bazı uygulamalar mevcuttur. İdğâm-ı kebîr, işmâm, sıla, ilhâk, *صِرَاطٍ* lafzının *ص* (sâd) ve *س* (sîn) ile telaffuzu ve *عَلَيْهِمْ* kelimesinin, hem *عَلَيْهِمْ* hem de *عَلَيْهِمْ* şeklinde okunuşu bu kategoride değerlendirilir.

Fâtiha sûresinde, sahih kırâat kriterlerini taşımayan, dolayısıyla şâz olarak kabul edilen okuyuşlar dikkati çekecek niteliktedir. Sûrede mushaf hattına uyan ve uymayan şâz kırâat ihtilafları, sahih kırâatlerden daha fazla yer tutmaktadır. Kim hangi kırâat üzere telaffuz ediyorsa okuyuşunu ya Arap dilinde uygulanagelen bir lehçeyle ya da ta'lîl ile izah etmektedir. Bu bakımdan isnâdı sahih olmayan şâz kırâatler için yapılan gerek-

¹⁸⁹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 125.

¹⁹⁰ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 29.

¹⁹¹ Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 232.

¹⁹² Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 29.

¹⁹³ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 126; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 1: 75.

çelendirmelere, Kur'âniyyeti sabit olmadığından itibar edilmemiştir. Dolayısıyla kaynaklarda bu okuyuşlar ve bunlara dair yapılan açıklamalar önemli yer tutsa da bunlar ancak yorum bağlamında değerlendirilmiştir. Zaman zaman da bu tür kırâatleri fukahâ, hüküm istinbat ederken kullanmıştır.

Kaynakça

- Altundağ, Mustafa. "Sahih Kırâatlerin Arap Lehçeleriyle İlişkisi Üzerine". *MÜİFD*, 20 (2001): 23-48.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (256/870). *Sahihu'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002.
- Çimen, Abdullah Emin. "Kasım er-Ressî ve Tefsir Metodu". *Ekev Akademi Dergisi*, 12/34 (2008): 167-190.
- Dânî, Ebû 'Amr Osman b. Saîd (444/1053). *et-Teysîr fi'l-kırââtî's-seb'*. Tsh. Otto Pretzl. Beyrut: Müessesetü'r-reyyân, 2009.
- Demir, Ziya. "İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fâtîha Tefsirleri". Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1987.
- Devserî, İbrahim Saîd. *Muhtasaru'l-ibârât li mu'cemi mustalahâtî'l-kırâât*. Riyad: Dâru'l-hadâre, 2008.
- Dimyâfî, Ahmed Muhammed Bennâ (1117/1705). *İthâfu fudalâi'l-beşer bi'l-kırââtî'l-erbaate 'aşer*. Thk. Şa'bân Muhammed İsmail. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1987.
- Durmuş, İsmail. "İltifat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22: 152-153. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Durmuş İsmail-Pala İskender. "İstiâre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23: 315-318. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ebû Bekr, Ahmed b. Cezerî. *Şerhu Tayyibeti'n-neşr fi'l-kırââtî'l-'aşr*. Thk. Enes Mihre. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2000.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali (745/1344). *el-Bahrul-muhît*. Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd v.dğr. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1993.
- Ebû Şâme, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman Makdisî (665/1268). *İbrâzü'l-me'ânî min Hirzi'l-emânî fi'l-kırââtî's-seb'a*. Thk. İbrâhim Atve İvaz. Kahire: Dâru'l-kütübîl-ilmiyye, 1981.
- Elmalılı, Hamdi Yazır (1942). *Hak Dini Kur'ân Dili*. 10 cilt. İstanbul: Azim, 1992.
- Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemâleddîn Abdurrahman (577/1181). *el-Beyân fî i'râbi ğarîbi'l-Kur'ân*. Thk. Tâhâ Abdülhamîd. 2 cilt. Kahire: Heyetü'l-Misriyyetü'l-'amme li'l-kitâb, 1980.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd (207/822). *Meâni'l-Kur'ân*. 3 cilt. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1983.

- Halîl b. Ahmed, Abdurrahman Ferâhîdî (175/791). *Kitâbu'l-'ayn*. Thk. Abdulhamid Hindâvî. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübil-ilmîyye, 2003.
- Hatîb, Abdüllatif. *Mu'cemu'l-kirââtî'l-Kur'âniyye*. 11 cilt. Dimaşk: Dâru Sa'deddîn, 2000.
- Isfehânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Mufaddal Râğîb (502/1108). *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Seyyid Kîlânî. Beyrut: Dâru'l-marife, 1961.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib (541/1147). *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. Thk. Abdüsselâm Abdüssafî Muhammed. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2001.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman Mevsîlî (392/1001). *el-Muhteseb fi tebyîn vucûhi şevâzi'l-kirâât ve'l-izâhi 'anhâ*. Thk. Ali Necdî Nâsîf, Abdülhalîm Neccâr, Abdülfettah İsmail Şiblî. 2 cilt. Kahire: Meclisü'l-a'lâ li'ş-şuûni'l-İslâmîyye, 1994.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Zekeriyâ (395/1004). *Mu'cemu mekâyisi'l-luġa*. Thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1979.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Ensârî (711/1311). *Lisânü'l-'Arab*. 15 cilt. Beyrut: Dâru sâdir, ty.
- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdülhalim (724/1324). *Muharrar fi'l-fikh*. 2 cilt. Riyad: Mektebetü'l-me'ârif, 1404.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh (543/1148). *Ahkâmü'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye ts.
- İbnü'l-Cezerî, Muhamed b. Muhammed (833/1429). *Ġâyetü'n-nihâye fi tabakâtî'l-kurrâ*. Nşr. Gotthelf Bergstraesser. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1982.
- İbnü'l-Cezerî, Muhamed b. Muhammed (833/1429). *en-Neşr fi'l-kirââtî'l-'aşr*. Thk. Ali Muhammed Dabbâ'. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ty.
- İbnü'l-Cezerî, Muhamed b. Muhammed (833/1429). *et-Temhîd fi ilmi't-tecvid*. Thk. Ğânim Gaddûri Hamed. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2001.
- Kâdî, Abdülfettâh (1981). *el-Kirââtü'ş-şâzze ve tevcîhuhâ min lügati'l-'Arab*. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, 1981.
- Kâtib Çelebî, Hacı Halife (1067/1657). *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*. Tsh. Şerefettin Yaltekaya. 2 cilt. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1941.
- Kurt, Yaşar. "Fâtiha Süresi ve Kiraati". *Ekev Akademi Dergisi*, 9/24 (2005): 155-174.
- Kurt, Yaşar. "Fâtiha Süresi ve Tecvidi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 6/3 (2006): 79-131.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr (671/1273). *el-Câmi'u li ahkâmî'l-Kur'ân*. Thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin Türkî. 24 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2006.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Kaysî (437/1045). *el-İbâne 'an me'âni'l-kirâât*. Thk. Abdülfettâh İsmail Şelebî. Kahire: Dâru Nehdati Mısır, ty.

- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Kaysî (437/1045). *el-Keşf 'an vucûhi'l-kırââtî's-seb' ve 'ilelihâ ve huccehâ*. Thk. Muhyiddîn Ramazan. 2 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1987.
- Merdâvî, Ebu'l-Hasan Ali b. Süleyman (885/1480). *el-İnsâf*. 10 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, ty.
- Molla Fenârî, Şemseddîn Muhammed (834/1431). *Fâtîha Tefsîri: 'Aynü'l A'yân*. İhtisar ve tercüme: Ali Akpınar. Ankara: Nasihat Yayınları, 2013.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman. "Kur'ân-ı Kerim'de İltifat Sanatı". *Diyanet İlmî Dergi*, 33/1 (1997): 15-36.
- Muhaysin, Muhammed Sâlim. *el-Kırâât ve eseruhâ fi ulûmi'l-'Arabiyye*. Kahire: Mektebetü'l-külliyâti'l-Ezheriyye, 1984.
- Muhaysin, Muhammed Sâlim. *el-Muktebes mine'l-lehecâti'l-'Arabiyye ve'l-Kur'âniyye*. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, 1978.
- Müslim Ebu'l-Hüseyn Haccac (261/875), *el-Câmi'u's-Sahîh*. 5 cilt. Thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, ty.
- Nemerî, İbn Abdilberr (463/1071). *el-Kâfi*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1417.
- Nesâî, Ebû Abdirrahman (303/915). *Sünenü'l-kübrâ*. 6 cilt. Thk. Abdülgaffâr Süleyman Benârî-Seyyid Küsrevî Hasan, Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1991.
- Özdemir, Abdurrahman. "Kadim Bir Söz Sanatı: İltifat ve Kur'ân'da İltifat Örnekleri", *İslâmî İlimler Dergisi*, 1/2 (2006): 151-160.
- Öztürk, Mustafa. "Kur'ân'da "Seb'i Mesânî" Kavramı". *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Reisliği Yıllığı]*, 38/1 (2002): 103-127.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer (606/1209). *Mefâtihu'l-ğayb (et-Tefsîru'l-kebîr)*. 32 cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1981.
- Saçaklızâde, Mehmed b. Ebû Bekr Mar'aşî (1145/1732). *Cühdü'l-mukill mine't-tecvîd*. dirâse ve thk. Sâlim Gaddûrî Hamed. Amman: Dâru Ammâr, 2008.
- Suyûtî, Abdurrahman Celâleddîn (911/1505). *ed-Durru'l-mensûr fi't-tefsîri'l-me'sûr*. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin Türkî. 17 cilt. Kahire: 2003.
- Suyûtî, Abdurrahman Celâleddîn (911/1505). *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Şuayb Arnaut. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2008.
- Tayyân, Muhammed Hassân. *el-Kırââtü'l-Kur'âniyye ve alâkatühâ bi'l-esvâti ve'l-lehecât*. Dimaşk: Mecelletü'l-mecm'ai'l-lügati'l-'Arabiyye bi Dimaşk, 1992.
- Temel, Nihat. *Kırâat ve Tecvîd İstilahları*. İstanbul: İFAV, 2009.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa (279/892). *Sünen*. 5 cilt. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, ty.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed (538/1144). *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 2009.

Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh (794/1392). *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. 4 cilt. Kahire: Mektebetü dâru't-türâs, 1957.

